

УДК 37.03

Halimjon Jo'raev,

Department of Social Sciences

Namangan Engineering - Construction Institute

**TSARIST RUSSIA'S POLICY IN THE FIELD OF NATIONAL
EDUCATION IN TURKESTAN**

Annotation: This article discusses the education system in Turkestan under colonial rule, the state of schools and madrasas, the attitude of the tsarist administration to the national education system, the original purpose of the establishment of Russian-style schools, the attitude of the tsarist government to endowment property.

Keywords: Colonial, education, madrasa, tsarism, Russification, foundation, education, reform, national, politics, repression, empire, indigenous people, primary school.

Ҳалимжон Жўраев,

Ижтимоий фанлар кафедраси

Наманган Муҳандислик – Қурилиш институти

**ЧОР РОССИЯСИНИНГ ТУРКИСТОНДАГИ МИЛЛИЙ МАОРИФ
СОҲАСИДАГИ СИЁСАТИ**

Аннотация: Ушбу мақолада мустамлака шароитида Туркистон ўлкасидаги маориф тизими, мактаб-мадрасаларнинг аҳволи, чоризм маъмуриятининг миллий маориф тизимига бўлган муносабати, рус-тузем мактаблари уларни ташкил этилишидан қўзланган асл мақсадлар, вақф мулкларига подшо ҳукуматининг муносабати тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Мустамлака, маориф, мадраса, чоризм, руслаштириш, вақф, таълим, ислоҳ, миллий, сиёсат, тазйиқ, империя, маҳаллий халқ, бошланғич мактаб.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришуви тарихимизни холис ўрганиш ҳамда ёритиш имконини берди. Шу жиҳатдан Россия империясининг Туркистонни истило қилиши ва унинг ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маънавий-маданий, маориф соҳасида пухта ўйланган мустамлакачилик сиёсатини ўрганиш ҳам тарих фани учун долзарб масалалардан ҳисобланади.

Россия босқинига қадар ўлкада эски мактаб, масжид, қорихона ва мадрасалар кенг тарқалган эди. 1867 йил 14 июлда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилишидан бошлаб бутун иқтисодий, сиёсий ҳаётда бўлганидек, туб халқ маънавий маданиятининг таянчлари бўлмиш мадраса, мактаблар устидан ҳам империя ҳукуматининг назорати ўрнатилди. Чор ҳукумати маъмурлари мактаб - мадрасалар фаолиятининг ислоҳ қилиниши мустамлакачилик манфаатларига мутлақо зид эканлигини тушуниб етган эдилар. Туркистон ўлкасининг барча генерал-губернаторлари ўлкада маълум тарзда руслаштириш амалиётини олиб бордилар. Бу сиёсат мусулмон таълим соҳасидан бошланди. Бу соҳада ҳаттоки империя ҳукуматининг дастури ҳам ишлаб чиқилди. Империя раҳбариятининг туб жой аҳолисига бўлган муносабати масаласида асосий эътибор уларни илм-маърифатдан четда ушлаб туришга қаратилган эди. Ушбу ҳолатни ўз даврининг йирик мансабдор шахслари ҳам тан олган эдилар. Жумладан, «...Улкан руслаштириш режасини амалга оширишда мактаб катта аҳамият касб этиши лозим», деган фикр ҳам айнан шундай раҳбарлардан бири, Туркистон генерал-губернатори бири Николай Оттонович Розенбах (1836—1901)га тааллуқли эди [7. 38 б.].

Туркистон генерал-губернатори, К. П. фон Кауфман (1867-1882) диний урф-одат, маросимларга аралашмаслик асосида миллий маорифга нисбатан руслаштириш сиёсатини қўллаб-қувватлади [9. 28 б.]. У мактаблардан ҳам кўра кўпроқ мадрасалар хавфли эканлигини қайд этди. Генерал-губернатор мадрасалар фаолиятига қуйидаги тарзда баҳо беради: “Мадрасалар мусулмон диний зодагонлари кучи ва имтиёзларини муҳофаза қилувчи муассасалар сифатидаги муҳим сиёсий вазифадан ташқари, бугунги кунда ҳам мусулмон тарғиботининг маркази ва ўчоғи сифатидаги бошқа асосий ролни бажариб келмоқда”. Кауфман ана шу сабабдан ҳам мадрасалар аҳамиятини ўлкада тез орада йўққа чиқариш керак”- деб, ҳисоблаган эди [9. 405 б.].

Туркистоннинг мустамлакачилик тузуми ўрнатилган ҳудудларида, хусусан, собиқ Қўқон хонлиги ерларида мусулмон ижтимоий ҳаётида катта ўрин эгаллаган, “шариати паноҳ” деб қаралган қозикалон ва шайх-ул-ислом, раис ҳамда мутаваллибоши лавозимлари Кауфман томонидан тугатилди [8. 12 б.]. Империя ҳукумати Туркистонда маҳаллий аҳолига нисбатан руслаштириш сиёсатини доимий равишда қўллаб келди. Шунингдек, анъанавий билим масканлари бўлмиш мадрасалар фаолиятига нисбатан ҳам ҳукумат амалдорлари томонидан турли хил тазйиқлар ўтказилди. Тошкент шаҳри 1865 йил 17 июнда империя кўшинлари томонидан босиб олингач, мадрасаларни мустамлакачиларнинг манфаатларига мос равишда қайта ташкил этиш масаласи ўртага қўйилди. 1870 йилда империя марказида маҳаллий аҳолини руслаштириш мақсадида “Россияда истиқомат қилувчи мусулмонларга таълим бериш чоратадбирлари тўғрисида” [9. 405 б.]. қонун қабул қилинди. Мазкур қонунда барча туб жой халқларига таълим беришнинг асосий мақсади - руслаштиришдан иборат бўлиши таъкидлаб ўтилди.

Генерал-губернатор Кауфман ҳукуматга 1873 йилда “Туркистонда халқ таълими ва ўқув ишларини ташкил қилиш режаси” ни тақдим қилди [12. 21 б.]. Унга кўра, диний мактаблар фаолиятига қарама-қарши равишда маҳаллий аҳоли фарзандлари учун рус мактаблари очиладиган бўлди. Империя амалдорлари ва ҳукуматнинг эътироф этишига кўра, фақат шундай мактабларгина маҳаллий аҳолини руслаштиришга кўмаклашиши мумкин эди.

Маҳаллий ўқув юртларига муҳолиф тарзда ташкил этилган рус-тузем мактабларини аҳолининг катта қисми қўллаб-қувватламаган. Шу боис ҳам мазкур мактаблар ҳеч қачон оммавий бўла олмас эди. Буни подшо амалдорларининг ўзлари ҳам яхши англаб етар эдилар. Масалан, Фарғон ўқув юртларни инспектори Ф. Егоров бу борада “...фақат миллий

мактабларгина оммавий бўлиши мумкин, рус-тузем мактаблари эса миллий бўлмай, аксинча, сунъий ўйлаб топилгандир” [4. 20 б.], деган эди.

Россия императорининг 1875 йил 17 майдаги қарорига асосан, Туркистон ўқув юртлари бошқармаси ва ўқув юртлари бош инспектори лавозими таъсис этилди [6. 2 с.]. Ушбу бошқарма ваколатига рус мактаблари билан бир қаторда маҳаллий мактаблар (мактаб, мадраса, қорихоналар) устидан ҳам назорат олиб бориш ҳуқуқи берилди. 1877 йили Россия империясидаги руслаштириш сиёсати намояндаларидан бири Н. П. Остроумов Туркистон халқ билим юртлари инспектори лавозимига тайинланди [1. 63 с.]. 1879 йилнинг 13 январда Россия Маориф ва маданият вакили Д. А. Толстой “Туркистон халқ билим юртлари инспекторларига **қўлланма**”ни тасдиқлади [12. 22 б.]. Унга кўра, ўлкадаги барча диний мактаблар ўқув раҳбарияти томонидан бошқариладиган бўлди. Мазкур қўлланманинг 3-бандида: “Диний мактаблар (мактаб ва мадрасалар)ни назорат остига олиш халқ билим юртлари инспекторларининг ваколатига кирази”, -деб ёзиб қўйилган эди.

Генерал губернатор К. П. фон Кауфман диний мактаблар инқирозини тезлаштириш ва уларни тугатиш мақсадида кўплаб тадбирларни амалга ошира борди. Мадрасаларни тугатган ёшларнинг маълум лавозимларда фаолият кўрсатиши чеклаб қўйилди. Улар фақат энг қуйи мансабларгагина ишга олинадиган бўлди. Орадан кўп вақт ўтмай, 1880 йил февралда Россия Империяси Давлат Кенгашида ўлка маҳаллий аҳолиси фарзандларини руслар билан биргаликда ўқитиш масаласи кўрилди. Кенгаш кўриб чиқилган иш юзасидан махсус қарор қабул қилди. Бу қарор К. П. Кауфман томонидан ҳам қўллаб-қувватланди. У руслар ва маҳаллий аҳоли болаларини биргаликда тарбиялаш масаласини ўртага ташлади [11. 225 б.]. 1880 йилнинг 4 мартда Туркистондаги диний ишлар Оренбург диний бошқармаси назоратидан тўлалигича ажратилди. Чунки, К. П. Кауфман Туркистонни махсус лойиҳа асосида бошқаришни маъқул, деб

билди. Ана шу мақсадда “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом” ишлаб чиқилди. 1882 йил май ойида Кауфман вафотидан сўнг, подшо Александр III нинг “Туркистон ўлкасини тафтиш қилиш ҳақида” ги буйруғига биноан, ўлкани тафтиш қилиш мақсадида келган сенатор Ф. К. Гирсинг маълумотига қараганда, “Сирдарё, Фарғона областлари ҳамда Зарафшон ва Амударё бўлимларидаги 253 қозидан 25 таси бошланғич мактабларни тамомлаган, 3 таси эса умуман мактаб кўрмаган, яъни қозиларнинг 10 фоизи саводи пастлигига қарамай (қолганлари мадраса кўрган одамлар) уезд бошлиқлари томонидан тасдиқланган” [12. 23 б.].

Туркистон генерал-губернатори М. Г. Черняев (1882-1884) ҳам руслаштириш сиёсатининг тарафдори бўлиб, у ўз фаолияти давомида билим юртлири тизимини кенгайтириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилди. Генерал Черняев: “Чимкент шаҳар билим юртини кенгайтириш учун 100 минг рубль ажратган ва ана шу билим юртида ўқишни истаган хотин-қизлар учун пул мукофоти таъсис этган” [10. 255 б.]. 1884 йилда генерал-губернатор Черняев шариат масалаларига ҳам ўз ҳукмини ўтказди, яъни “маҳаллий аҳолининг суд қозилари ва бийларини янгидан қайта ташкил этишни” таклиф қилди. Ана шу вақтларда Туркистондаги кўплаб мадрасаларда рус тилининг ўқитилишига ҳам алоҳида эътибор қаратилган эди [10. 255 б.].

Империя Маориф министрлигининг маслаҳатчиси Н. И. Ильминский мадрасалар фаолиятига баҳо бериб, мадраса дастурларига дунёвий билимларнинг киритилиши аҳолида миллий онгнинг уйғонишига туртки беради, шу сабабдан ҳам “мадрасаларни ислоҳ этиш керак эмас, аксинча ҳеч қандай эътибор бермасдан ва уларга қарама-қарши ҳолда замонавий билим берадиган рус мактабларини очиш лозим”, -деб таъкидлайди [3. 67 б.].

Анъанавий мактаб-мадрасалар асосан диний тарбия бериш билан чекланган бўлиб, замонавий илм-фанларнинг ўқитилиши мазкур мактаблар

учун ёт ҳодиса эди. Шу боис ҳам улар мустамлакачилар учун унчалик хавф туғдирмас эди [4. 21 б.]. Мустамлакачилар олдида маҳаллий халқ таълим тизимини издан чиқаришнинг 2 та муҳим шарти бор эди. Биринчиси, ташкил топиб, ривожланиб бораётган янги усул мактабларнинг тараққиётига йўл қўймаслик, иккинчиси ўлкада империя манфаатларига хизмат қилувчи рус-тузем мактабларини ривожлантириш.

Шундан сўнг ушбу масала давлат сиёсати даражасига кўтарилди ва ўлкада рус-тузем мактаблари очила бошланди. Рус-тузем мактаблари ғоясига генерал-губернатор Н.О. Розенбах (1884-1889) асос солди. Биринчи рус-тузем мактаби 1884 йил 19 декабрда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида очилди [5. 74 б.]. Россия империяси амалдорлари айна пайтда мактаб, мадрасаларнинг иқтисодий асоси бўлган вақф мулкларини чеклашга ҳамда уларни тугатишга доир сиёсат ҳам олиб борди. Ана шу мақсадда Туркистонда вақф ислохотлари ўтказилиб, илохотлар асосан вақф мулкларини тугатишга қаратилган эди. Шу сабабдан ҳам мустамлака маъмурлари вақф мулкларини кучли назорат остига олдилар.

Туркистонда вақф мулклари билан боғлиқ масалалар 1886 йилда ҳукумат томонидан тасдиқланган “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом”да ўз ифодасини топди [2. 24 б.]. Мана шу мазмундаги вақф ислохотларининг ўтказилиши Туркистондаги диний ўқув юртлари, дин уламоларини иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолишига сабаб бўлди. Диний мактабларга тегишли бўлган вақф мулклари даромадларининг тенг ярмини ҳукуматга тўланиши, мусулмон руҳонийларида норозиликни кучайтириб юборди. Бунинг оқибати ўлароқ, мадрасаларда диний таълим-тарбия бериш ҳам сусайиб кетди.

Хулоса қилиш мумкинки, Чоризмнинг маориф сиёсати ўлкадаги таълим тизимига салбий таъсир кўрсатди. Ҳукумат томонидан миллий маорифни ривожлантирилишига йўл қўймасликка қарши доимий равишда

кураш олиб борилди. Бунинг натижасида анъанавий миллий мактаб ва мадрасалар камайиб кетишига олиб келди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

- 1.** Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 гг).-М.: Академ.пед.наук РСФСР, 1960.-С.63.
- 2.** Болтабоев С. Туркистондаги вақф мулклари тарихи.-Наманган: Наманган, 2005.-Б.24.
- 3.** Исмоилова Д. Мустабид тузумнинг Туркистондаги диний сиёсати // O'zbekiston tarixi.-Тошкент, 2003.-№1.-Б.67.
- 4.** Козаков Т. К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джадидское движение в начале XX века. Автореф. дис. ... канд. ист. наук.-Т., 2001.-20 с.
- 5.** Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы.-Т.: Среднеазиатская жизнь, 1908.-С. 74.
- 6.** Пален К.К. Отчет по ревизии учебного дела Туркестанского края. - СПб.: 1910.- С.2.
- 7.** Ризаев Ш. Жадид драмаси.-Т.: Шарқ, 1997.-Б.38.
- 8.** Савицкий А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане //Труды СаГУ. -Ташкент, 1956.-№6.-С.12.
- 9.** Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши /Лойиҳа раҳбари, масъул муҳаррир Д.А.Алимова –Т.: Шарқ, 2001.-Б.28.
- 10.** Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида /Ҳ.Содиқов, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов.-Т.: Шарқ, 2000.-Б.255.
- 11.** Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XIX аср бошлари). Иккинчи китоб.-Т.: Шарқ, 2003.-Б.225.
- 12.** Шамсутдинов Р., Расулов Б.Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири ва XX аср бошлари).-Андижон: Андижон, 1995.-Б.21.
- 13.** Олимов А., Хошимова Р. JOINT WORK OF SCHOOL, FAMILY AND SELF-GOVERNMENT BODIES (MAHALLI) IN THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM //Экономика и социум. – 2021. – №. 4-1. – С. 268-272.
- 14.** Mamurova F. T., Abdullayeva N. K., Qahhorovna S. M. Innovative approach and modern trends in the development of science and education //Journal of Critical Reviews. – 2020. – Т. 7. – №. 7. – С. 1061-1063.
- 15.** Mamurova F. T., Abdullaeva N. K. CHOOSE A SPECIAL STUDENT PSYCHOLOGICAL METHODS //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2020. – Т. 2. – №. 3. – С. 525-529.
- 16.** Mamurova F., Yuldashev J. METHODS OF FORMING STUDENTS'INTELLECTUAL CAPACITY //Экономика и социум. – 2020. – №. 4. – С. 66-68.

17. Akbarov B. A. Pedagogical system of formation of professional thinking in secondary school students.: Author. dis.... DcS. – 2020.

18. Abduxamidovna M. D., Abdurahmonovich A. B. Analysis of the results of psychological and pedagogical research of labor migrants and their families //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 12. – C. 440-443.

19. Abdurakhmonovich A. B. FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF PROFESSIONAL THINKING IN PUPILS //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – T. 8. – №. 2.

20. Akbarov B. A. Forming Pupils' Professional Thinking Model //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.